

Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science

Yıl: 5, Sayı: 32, Aralık 2018, s. 60-71

Dr. Uğur Köksal ODABAŞ

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü,

Prof. Dr. Yıldız KARAGÖZ YEKE

Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe

Bölümü, dr.yildiz2014@gmail.com

FICHTE'NİN WISSENSCHAFTSLEHRE FELSEFESİNİN MODERN TOPLUM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Özet

Toplum felsefesi insanların toplumsal ve medeni birçok tesislerden nasıl etkilendiği üzerine eğilirken, siyaset felsefesi ideal bir topluma yönelik bir ilgiyi kapsar. Bu araştırma, Fichte'nin çeşitli konuları ele alan ve bilgi düşüncesini, etiği, (doğru) yaşam biçimini ve inanç felsefesini içeren, kompleks ve mistik bir yapı başta olmak üzere birçok teorinin yorumlanmasında faydalanılan siyaset felsefesini ayrıntılı olarak incelemektedir. En önemlisi de bu araştırma, Fichte'nin siyasi düşüncelerinin gittikçe çeşitlenen çağdaş toplumlar üzerindeki etkilerini ortaya koymak amacıyla, bilim kavrayışından toplumculuğa yönelmektedir.

Anahtar kelimeler: Siyasi düşünce, Kant felsefesi, etik, özgürlük, Wissenschaftslehre (Bilim Öğretisi), modern toplum, din, aydınlanma.

THE EFFECTS OF FICHTE'S WISSENSCHAFTSLEHRE PHILOSOPHY ON THE MODERN WORLD

Abstract

Political philosophy encompasses an interest in an ideal society while social philosophers concern themselves with how people are affected by numerous social and civic establishments. This review elaborates on Fichte's political philosophy that addressed a range of issues and is recognized for interpretation of various theories mainly the complex mystical structure that incorporates the thinking of knowledge, ethics, a way of life (right) as well as the philosophy of conviction.

Most importantly this review moves from the understanding of science to socialism to establish the effects of Fichte's political thought on increasingly diverse contemporary societies.

Key Words: Political thought, Kantian Philosophy, Ethics, Freedom, Wissenschaftslehre, Modern Society, Religion, **Enlightenment.**

GİRİŞ

Hiç şüphe yoktur ki, tarihte en göze çarpan filozoflar, diğer filozoflar üzerindeki etkilerinin yanında, toplum üzerindeki muazzam etkileri ile de isimlerini duyurmuşlardır. Modern batı toplumunda önemli yerlere sahip olmuş Kant, Fichte, Marx, Freud gibi bazı filozoflar örnek olarak sayılabilir. Bu filozoflar toplum üzerindeki etkilerinden kaynaklı siyaset felsefesinin de önemli isimleri arasında sayılabilirler. Toplumun yapısı ve onu birarada tutan dinamik etkenlerin tartışılması gibi gerekliliklerden dolayı siyaset felsefesi, bir felsefi çalışma alanı olarak, Atina'da siyasi teorinin yaratılmasından beri gerekliliğini korumaktadır. Birey-iktidar ilişkisi devletin kaynağı/kökünü, toplumların oluşmasında ve bir arada tutulmasında etken olan dinamiklerin neler olduğu, daha iyi bir yönetimin nasıl olması gerektiği gibi kaynağını pratik yaşamdan alan kuramsal tartışmalar, siyaset felsefesinin ilgi alanlarını oluşturmaktadır.

Siyaset her zaman koruma ve değişiklik yapmaya dayalıdır. Siyaset felsefesi, felsefi düşüncenin bir kolu olmasından dolayı, farklı nosyonları daha derinden kavramak mühimdir. Temel olarak fikirler, kesinlik gücünü taşımaktan ziyade, "hiçbir şey bilmediğini bilen" bir teorisyenin belirleyici bir özelliği görevini gören, doğruluğa yönelik bir yolculuğudur (Bird, 2006). Bu demektir ki, siyaset felsefesi, kesin, ahlaki ve siyasi bir düzenle beraber bir takım birleşik konuları düzgün bir şekilde ayırt etmeye yönelik bir girişimdir.

Dünyadaki olayların, politik varsayımların meydana geldiği ideolojik bölgeleri tamamen değiştirip yeniden şekillendirmesinden ötürü, yaşadığımız zaman gerçekten de siyaset felsefesi okumak için müthiş bir zenginliğe sahiptir. Dogmatik ideolojiler üzerine yapılan değerlendirmeler uzun bir zamandır sosyalizm ve kapitalizm arasındaki çarpışmayı, yalnızca ekonomik eşitlikçilik ve siyasi özgürlük üzerine bir çatışma olarak özetleyerek görmezden gelmiştir (Wolff, 2006). Şu iyi anlaşılmalıdır ki, özgürlük, hak ve siyasi felsefe vasıfları birçok filozofun felsefesinin tamamlayıcı parçalarıdır.

Aslına bakılırsa, filozoflar, özgürlük kavramını, daha önceden belirlenmiş kavramsal amaçların kazanımına yönelik bir teknik olarak görmemişlerdir; ancak, hak düşüncesi tartışmalarının özünü oluşturmuştur. Öte yandan; yükselen toplumsal asillik, yaygın kültürel bilinçlilik ve ticari küreselleşme, izole ve standartlaştırılmış toplumlara yönelik siyasi düşünce içerisindeki modası geçmiş çıkarımlar modern toplumu gittikçe daha da düzensiz bir hale getirmiştir (Christman, 2017). Topluluklar artık daha önce hiç olmadığı kadar çok etnikli ve çok yönlü durumdadır; yani, örgütler artık daha da çeşitlilik gösteren nüfusları kapsamaktadır. Buna bağlı olarak, artırılmış evrensel iletişim, çeşitli medeniyetler arasındaki bağlantıları daha güçlü kılmış bulunmaktadır.

Tüm bu gelişmeler ışığında ortaya çıkan modern dünyaya önemli katkılarda bulunan bir siyasi filozofun Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) olduğunu söyleyebiliriz. Fichte, Hegel ve Kant arası bir dönemde yaşamış Alman bir filozoftur; bununla birlikte, Kantçı çerçevenin

Fichte'ye ilham verdiği, kendisinin kuramsal yazılarından anlaşılmaktadır. Fichte, *Wissenschaftslehre (Bilim Öğretisi İlkesi)* olarak anılan, deneyüstü romantizme yönelik kesin bir tanım araştırmış ve oluşturmuştur. Yazıları, bilgi düşünüşünü, etiği, (doğru) yaşam biçimini ve inanç felsefesini içeren, karmaşık ve mistik bir yapıdan oluşmaktadır.

Fichte, akademik zekâsının yanı sıra savunduğu partizan empatilerini ve bireysel kişiliğini de yansıtan, öz güdülenmiş ahlaki bir kavram geliştirmiştir. Bunun sonucu olarak, Fichte'nin siyasi düşüncesi, kendisinin bakış açısının entelektüel bir gelişimi olarak kabul edilebilir. En önemlisi, eserleri kozmopolitanizme bir giriş niteliği taşımamakla birlikte, devletin en önemli varlık koşulu olarak, bir kişinin gelişimini hızlı bir şekilde sağlayabilmesi ve kişinin özgürlüklerini geliştirebilmesini sağlayan bir yapı olarak görür; milleti de evrensel bir dünya düzeninin gerekli bir parçası olarak kabul eder. O'nun felsefesi, milliyetçilik ve kozmopolitanizmin, mantıklı bir şekilde karşılıklı bir ahenk içinde var olması gerektiğini ima eder (Adamson, 1982).

Fichte'nin siyaset felsefesi, ağırlıklı olarak insanların hayatlarını şekillendiren standartlar ve düzenlemeler üzerinde umumi çevrelerdeki insanlarla veya gruplarla ilgilenir. Dlayısıyla bu araştırma, çalışmalarının modern toplumlar üzerindeki önemini ortaya çıkarmak amacıyla Fichte'nin düşünceleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Daha da önemlisi, bu araştırma, eylemlerinin çağdaş toplum üzerindeki anlamını belirlemek amacıyla, Fichte'nin eserlerinin arkasındaki bilime değil, fakat toplumculuğa odaklanacaktır.

Fichte'nin Eserlerinin Zemini

Alman filozof Johann Gottlieb Fichte (1762 – 1814), oldukça düşük gelirli, kurdele üreticisi bir ailede dünyaya geldi ve gençliğinin ilk yıllarında herkes zekâsına hayrandı. Öğrencilerini Jena ve Leipzig üniversiteleri de dâhil olmak üzere birçok üniversiteye hazırlayan bir kurum olan Pforta Okulu'nda eğitim gördü (Adamson, 1982). Ancak, eğitime finansal problemler sebebiyle son vermek zorunda kaldığı bilirse de, öğrencilik hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir.

Kendisi Kantçı çerçeveye ilk kez, 1790 yazında Kant felsefesi okuyan bir üniversite öğrencisine öğretmenlik yaptığı sırada Leipzig'de karşılaştı. O sırada Fichte, Kant ile ilgili çok az şey biliyordu ve tam bu sırada, zihni bir devrime uğradı ve böylece, evrenin insan özgürlüğüyle çelişen gerekirci (determinist) yorumlamalarından vazgeçip, eleştirel felsefenin ilkelerine ve özgürlük ile gerekirciliği (determinizmi) uzlaştırma çabası içine girdi. Bu dönemde Kant'la tanıştıktan sonra ün kazanmaya başladı (Fichte 1993). Kant haklı olarak Fichte'nin, "Bütün Vahiyleri Eleştirme Denemesi" (*Kritik Alleroffenbarung*) adı altında basılan eleştirel felsefesinden çok etkilendi.¹

Fichte, Kant'ın ahlak ve inanç üzerine olan yeteneklerine, bunları hatırı sayılır bir şekilde din kavramlarını da dâhil ederek onu izledi. Fichte, ağırlıklı olarak Kant'ın bütün dini kesinliğin bir insan üzerinde resmi bir hak sahibi olabilmesi için uzun vadede şüpheli analizlere dayanması gerektiğine yönelik kavramları üzerine düşündü. Fichte, hiçbir sapkın eylemin veya anlayışın ahlaki yasaları bozmaması için Tanrı'nın sözüm ona herhangi bir vahyinin etik bir değerlendirmeden geçmesi gerektiğini ileri sürdü. Başka bir deyişle, Fichte, bilimci ve

---

¹ Bu eser uzun bir zaman Fichte'nin adı ile basılmadığından Kant'a ait bir eser olarak kabul edildi ve büyük bir yankı uyandırdı. Kant daha sonra eserin Fichte'ye ait olduğunu söylemesi ile Fichte geniş bir çevrede adını duyurmuş oldu.

aydınlamacı Kant'ı değil, dindar ve muhafazakar Kant'ın izini sürdü. Çünkü O'na göre, Kant'ın felsefesinin özünü özgürlük anlayışı oluşturmaktaydı. Ancak, bu özgürlük, ahlakın bir postulatı durumundaki bir özgürlükten ziyade, insani deneyimin zorunlu bir koşulu olan özgürlüktü. “Gerçekleştirdiği Kopernik devrimine, yani insanın bilgide nesnelere için kavramlar temin ettiğini bildiren epistemolojik devrime rağmen, Kant, insanın sahip olduğu deneyim ve bilgiyi mümkün kılan *a priori* kategorilerin dışında başka kategorilere veya alternatif kavramsal şemalara sahip olabilmesi ihtimalini hiçbir zaman dikkate almamıştı. Oysa Kant'ın gerçekleştirdiği devrimin esas bundan oluştuğunu ve insanın alternatif kavramsal şemalara sahip olmasının özgürlüğünün özünü meydana getirdiğini savunan Fichte'ye göre, özgürlük sadece pratik dünyada veya eylem alanında bulunmaz, fakat esas düşünce alanında ve muhayyilenin oyununda bulunur (Cevizci, 2012:429).

Fichte, başka yazıları da isimsiz bir şekilde basıldıktan sonra ve bir akademik filozof olarak değil bir bilgin olarak ünlendiği Jena Üniversitesi'nde Mayıs 1794'de Eleştirel Felsefe Kürsüsünün başkanı oldu ve 1799'a kadar burada bulundu. Bu dönemde, Alman felsefi geleneğinin önemli bir ismi haline geldi (Jacobs, 2012). Gerçekten de, Fichte yalnızca kendine ait akademik şubesinde bir eğitmen değil, aynı zamanda her bireyin eğiticisi ve kesinlik yolunda sonu gelmeyen gelişimlerin de denetçisiydi. Diyebiliriz ki bu noktadan itibaren artık onun, Ben, özgürlük ve hak kavramlarını içeren *Wissenschaftslehre* sistemine bir bütün olarak bakabiliriz.

Fichte'nin Sistemi: Bir Bütün Olarak *Wissenschaftslehre*

Fichte, çalışmalarının bütününe (felsefi sistemine), Türkçeye bilim öğretisi olarak çevrilen ve bir düşünce ilkesi ya da fizik teorisi olan *Wissenschaftslehre* adını verir. Ancak bu terimler, ifadeleri olağanüstü bir derecede spekülatif olan veya doğal bilimlere anlayışına fazlasıyla işaret eden belirtilerden oluştuğu için, çok muğlaktır (Fichte, 1970). Bu sebeple, birçok bilim insanı ve aydın, bu Almanca terimin, Fichte'nin sistemine atıfta bulunacak şekilde çevrilmesini tercih etmemektedir. Aynı zamanda, başka bir yaygın karışıklık da Fichte'nin “*Wissenschaftslehre Temelleri*” kitabının, hangi *Wissenschaftslehre*'yi kastettiğinin bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Kitap isminin de öne sürdüğü üzere, 1794 ve 1795 yılları arasında temellerini arasında Jena Üniversitesi'ndeki dönemi sırasında oluşturduğu bu terimin, kendi felsefesinin temellerini ortaya koyan bir eser olduğu belirtilmektedir (Buharlı, 2015: 7-16). Hala Zürih'te yaşadığı ve Jena'ya gitmeden önceki sürede Fichte, hayatının çoğunu geliştirmeye adanmış *Wissenschaftslehre* kavramının büyük bir bölümünün öncüsü görevi gören yazılar yazdı. İki incelemesi, Kantçı felsefeye ve Reinhold'un “*Elementarphilosophie*” konseptine (başka bir deyişle ‘basit teorisine’) yönelik şüpheli eleştirileri içermekteydi. Kendisinin, Reinhold'un düşünce felsefesine yönelik görüşü, talepkar bir bilim bakış açısının yanı sıra, felsefi değerlerin bir kesinlik derecesiyle kabullenilen açık ve tanıtıcı bir ilkedan türemesini lüzumlu kılan bir yaşam biçiminin doğasının izahından da oluşmaktaydı (Jacobs, 2012).

Hiç şüphe yok ki Fichte'nin felsefesi, a'dan z'ye siyasiydi. Her ne kadar düşünceleri soyut ve anlaşılabilir bir doğaya sahip ve gelişen girişimlerden bariz bir şekilde kopuk olsa da, Fransız Devrimi ve Alman isyanı da dâhil olmak üzere Fichte'nin dönemindeki birçok canlı gelişmeleri yansıtıyordu. Kendisinin savunduğu bakış açısı özgürlüktü; yani baskıdan ve hükümden hür olmak, yanlıştan ve hileden uzak, entelektüel bağımsızlık ve farklı ilhamlardan ve etkilerden uzak bir kültürel egemenlikti. Fichte'nin öğretileri aynı zamanda;encil refahların buyruklarından ahlaki bir hürriyet, ekonomik uyumsuzluk ve adaletsizlikten toplumsal bir

özgürlük, hata ve kör inançlardan uzak kutsal haklar, taraflardan ve varsayımlardan arınmış doğaüstü bir bağımsızlık kavramlarını da öne sürmekteydi (Gardiner, 1982, s.113-116).

Fichte, Kant'ın, alan dışı özgünlüğün ilk aşaması ile beraber sınırlamasız müdahale bağı yoluyla ve sıradan ancak gerçek betimlemelerle ilgili olarak doğal dünyanın iyimser bir yorumlaması yoluyla özenli bir takipçisi olmuştur. Şunu söylemeliyiz ki, Fichte, Kant'ın sadece ahlaki dünya düzeniyle sınırlandırdığı birincil özgürlük manasını genişletme isteği içerisindeydi. Fichte, insani bir çaba tarafından şekillendirilen ve toplu özgürlüğün düzenleyici standartları altında değişime ve yeniliğe yönelik bir odak noktası olmaya uygun bir toplumsal-kültürel bölgeye ait felsefi bir düşüncüyü savunuyordu (Fichte, 1993: 357). Fichte'nin niyeti, bu durumun her insanın düşüncelerine ve eylemlerine yönelik bir rehber ilke olarak insanlara özgür düşüncüyü ve öz kararlılığı aşılması yönündeydi.

Daha da ötesi, Fichte, Kantçı çerçevenin insan dünyasını kuşatan etik bir dünya göreviyle sınırlı olduğu başlangıç amacını geliştirmeye çalıştı. Amaç, her iki dünya için en önemli temeli paylaşacak ortak bir birliktelik ile ortak bir birleşmeyi mümkün kılacak ortak ve üniter bir standart olarak ahlaki bir özerklik kurmaktır. Bu nedenle, doğal dünya ahlâkî hükmü esasen kabul edecektir, oysa ahlaki görev, doğal dünyayı güçlendirecektir. Böylelikle, Fichte, Kantçı çerçeveyi, yani onun “özgürlük sistemi” olarak dâhil ettiği etik düşüncesini dönüştürmeye çalıştı. Çünkü Fichte'nin yaşamı boyunca amacı, ahlaki özgürlüğü gerçekleştirmek uğrunda durmadan çalışmaktır. Işıқтаç'a göre, sübjektif bir idealizm olduğu da söylenen onun bakış açısından benlik kurgusu ben'i bir töz olarak ele alır. Bu açıdan ben'in eylemsel yönü, yani ahlaki yönünden yola çıkılması gerekmektedir. Fichte'nin özgürlük kurgusu da bu ahlaki yön ile daha iyi kavranabilir (Işıқтаç, 2014: 73-86).

Dolayısıyla Fichte, *Setzen* (doğruluk-Tathandlung) ve *entelektüel sezgi* (intellektuelle Anschauung) “*positing*” de dâhil olmak üzere insan güdüsünün belirsiz zeminini tanımlamak için birkaç terim yarattı. Fichte'nin özgürlük çerçevesinin egemenliği, iyi niyetlenmiş insan yaşamının tümünün ve hedefinin, metafizik olmayan düşüncenin temel kaygısı ve hedefi haline gelmesidir. Özgürlük daha sonra, insanın gerçekliğine nihai bir son olarak hizmet eden bir özerkliğe, herhangi bir başka amaç veya tarafın takip etmediği ve zarar görmemesine neden olan bir otonomiye ortadan kaldırmaya yönelik olduğu için yıkıcı değildi.

Kendi özgün bakışını ortaya koymada Fichte, Kant'ın, hem kategorilerin insan için tek kavramsal şemayı meydana getirdiği görüşünü hem de kendinde şey düşüncesini, ne bilgide ne de özgürlüğü mümkün kılma noktasında herhangi bir etkisi olmadığı ve dolayısıyla gereksiz olduğunu gerekçesiyle reddetti. Onun için, felsefenin, esas itibarıyla pratik bir yapı sergilemesi gerekir. Bu bakımdan kritik önem sahip olan şey ise gerçekte etikdir. İnsanın nasıl bir felsefeyi benimsediği de kişinin nasıl bir adam olduğunu gösterecektir. İnsanın dünyayı nasıl kavradığı ve anlamlandırdığı seçtiği felsefi bakış açısı ile yakından ilişkilidir. Fichte, iki tür felsefi yaklaşım olduğunu ve temel olanın bu iki felsefe türünden birini seçme özgürlüğü olduğunu ileri sürdü. Bu felsefelerin ilki dogmatizm ya da dünyaya dogmatik bir tarzda bir bakış olmalıdır. Bilimin temelinde bulunan bu bakış tarzında, kişi sadece bir gözlemci ve dünyanın kategorileştiricisi olarak var olur. Diğer felsefede ise, idealizm olmak zorundadır. Bu bakış tarzında kişi, hayata katılan sorumlu ahlaki bir fail olarak var olur. Başka bir deyişle, bu tarz, özneyi felsefi düşüncenin merkezine yerleştirir. Felsefeyi öznedenden hareketle kuran ve kendini bilinç üzerinden tanımlayan Fichte için kişi, sadece bilen bir varlık değil, eyleyen eylemlerini ahlaki ilkelere göre belirleyen, diğer ahlaki varlıklarla bir arada bulunan bir varlık olarak kabul

edilmektedir. Böylece Fichte, felsefesini, kendisinden yola çıkarak varlığı da temellendireceği, saf bir öznelilik ilkesiyle başlatması hem de kendinde şey kavramını tamamen reddetmesi dolayısıyla da nesneyi kuran özneyi/Beni tek gerçek şey haline getirmiştir (Cevizci, 2012: 429-430; Bektaş, 2012: 32-33).

Peki özne, nesnelere dünyasını nasıl kurar ya da temsil eder? Fichte'nin burada ifade ettiği "... ben ya da bilinç de 'genel olarak bilinç' veya 'transandantal benlik'tir. Söz konusu mutlak benlik ya da bilincin en belirgin özelliğinin, Fichte eylem ya da etkinlik olduğunu söyler. Saf ben ya da bilinç bir olgu değil, fakat bir ilk yapma ya da eylemde bulunmadır, kendisi için varlığın bir ilk edimidir. Gerçekten de aradığı ana zemini veya ilk ilkeyi 'benliğin' kendi kendisini bir etkinlik biçiminde temsil etmesi olgusunda bulan Fichte, onun bilincin kendisinin dışındaki dünyayı temsil etmesinin de koşulu olduğunu dile getirir... Onun sisteminde ben, şu halde, 'düşünen şey' olarak değil, düşünme etkinliğinin kendisi olarak tasarlanır. 'Ben, ben'im önermesi, bir edimi ifade eder... Buna göre, ben kendimi, ancak karşıma bir ben-olmayı varetmek suretiyle öne sürebilmekteyim... (B)aşka bir deyişle, 'ben' ile 'ben-olmayan' birlikte düşünülüp biraraya konuldukları takdirde, bu birlik ilkesinde daha yüksek düzeyde bir yapı ve birlik kazanacaklar(dır)... Gerçekten de 'ben' ile 'ben-olmayan' birbirlerini karşılıklı olarak sınırlamakla birlikte, 'ben-olmayan' sadece 'negatif' bir özelliğe sahiptir. Bu ise 'ben' ile 'ben-olmayan'ın bir 'nedensellik' ilişkisi çerçevesinde biraraya geldikleri anlamına gelir... Buna göre 'ben'in kendini varetmesi ve için aynı zamanda kendini değillemesini, 'nesnel dünya'yı varetmesi gerekir. Söz konusu nesnel dünya mekanın kuruluşudur... '(B)enliğin' etkin karakteri daha bir açıklıkla ortaya çıkar; çünkü etkin bir faktör olarak ben, ben olmayı kendi amacına ve kendi yarattığı modele göre şekillendirir" (Cevizci, 2012: 430-431).

Diyebiliriz ki, Fichte'ye göre, bu dünyadaki benin en önemli özelliği kendini ve dünyayı değiştirmek, başka bir deyişle, benin ediminden hareketle dünyayı ve nesneyi gerçek bir şey olarak kavramak, gerçek anlamda bilmek demektir. Gerçekte bu çalışma bilim öğretisi düşüncesi üzerine odaklanmasa da, Fichte'nin bu konuya yönelik görüşlerini kavramak önemlidir. Çünkü Fichte'nin anlayışında, özgürlüğün ilham verici sistemik yapısını oluşturan, "söz konusu "Ben", öz bilinçliliğin olgunlaşmamış bir biçiminden ziyade, tüm nesnelere bilinçliliğinin temeli görevini görmekteydi. Kantçı çerçevenin yakın bir takipçisi olan Fichte, Kant'ın kavramsal anlayışının yanı sıra kavramsal anlayışın koşulları ve kısıtlamaları hakkında deneysel olmayan bir meta-farkındalık yaratma girişimini sürdürdü ve gerçekte Wissenschaftslehre (bilgi bilimi) olarak isimlendirdi. Nedeni, tüm kategorilerin entelektüel iddiaları için ilk disiplin olarak felsefenin mantıksal önemini belirlemektir. Kantçı çerçeve, yalnızca akıl yürütme ile ilgili olan spekülasyon düşüncesi ile sınırlıyken, Fichte'nin düşüncesi, 'olması gereken meta-bilimin ahlaki felsefesi olan gerçek dünya düşüncesinden' oluşmuştur.

Fichte'nin bilim anlayışı Kant'ın bilim anlayışından biraz farklılık taşımaktadır. Ona göre, felsefi iç görünümün kaynağı anlalsal sezgidir ve çözümlenme ancak bir sezgiye ihtiyaç duyar. Bu evrenin her türlü gizeminin açığa çıkacağı anlamına gelmez. Bir derin düşünme insana ait bir eylem biçimi olarak sezgi kendilik bilincini oluşturabilir (Kılıçaslan,1999: 89 vd.). Dolayısıyla bilgi, entelektüel gelişmenin en yüksek düzeyi saf benliğe ait bilgidir. Bilince ait bilginin nesnelere bilgisini içeren duyuşsal boyutunun, entelektüel veya akli boyutun tamamladığına işaret eden Fichte entelektüel boyut ya da entelektüel sezgi ile neyi kastettiğini şöyle ifade eder: "(e)ntelektüel sezgi, ilozofun kendisini üzerinde yükselteceği edimin yerine getirilmesinde gerekli olan kendi kendisinin sezgisini kastediyorum. Bu etkinliğimin ve üzerinde etkinlikte

bulduğum şeyin dolaysız bir bilincidir: bilgi ile edim aynı şeydir” (Fichte, 1991: 38). Fichte'ye göre, “...eylem ancak bireyin eylemi olarak var olur; birey olmadığında, ne eylem, ne bilinç, ne de ahlak olabilir... Onun gözünde ahlaklılık bizatihi kendisi için istenen bir şey olarak, eylemlilik ve etkinliktir; ama daha ziyade ahlak yasasına veya ödevine uygun etkinliktir. Ahlaki iyiyi moral yasayı gerçekleştirmeye yönelmiş eylemle tanımlayan Fichte ahlaki kötüyü de atalet ve iradesizlikle özdeşleştirir... O,... biraz daha ileri bir noktada, her bireysel ruhun kendisine dünya düzeni tarafından yüklenmiş bir misyon bulunduğunu ve dolayısıyla, her insanın kendisinin yapması gereken şeyi yapmasının ahlaki bir ödev olduğunu belirtir. Sonra da... ahlaki buyruğu, ‘Vicdanına göre eyle!’ diyerek olabilecek en genel şekilde ifade eder” (Cevizci, 2012: 434-435).

Doğal olarak Fichte'nin etiği, Kant'ın şartsız anlayış (kategorik emperatif-kesin buyruk) etiğinden farklılık göstermiştir. Bu sebeple Fichte'ye göre etik, kesin bir öz kararlılığa yönelik tanımlanamaz ve nihai amacın gittikçe yaklaşılan öngörüsünü en nihayetinde destekleyebilecek olan bir takım geleneksel güçleri, kişinin içinde ve dışında kovalamaya ve makul kılmaya yönelik etkileri ve arzuları kısıtlamaya meyilli bir vurguda bulunmaz. Fichte'nin tabir ettiği üzere etik, ne zorunlu bir talim olayıydı, ne de bir kişinin amaçları (maksimleri) çerçevesinde kendisi tarafından dayatılan doğruluktur; daha ziyade, tam bağımsızlığın belirlenmiş sonunun kanıtı çerçevesinde, uyumlu alternatifleri kullanarak mantıklı ve teklifsiz bir biçimde sabitlenmiş ve ayrılmış yaşam süresini artırmaktır (Fichte, 2005: 298).

Dolayısıyla Fichte'nin bakış açısı, insanoğlunun, kendileriyle ilgili ayrımcılığa değil, kolektif bir topluma “özgür toplum” olarak erişebilmeleriydi. Bunun sonucunda amaç, kişisel özgürlüğün gizli amacına yönelik çoğul anlayışları (hakları) ile birlikte, izin verilen bir standart olarak, bir hak ile tanışmanın yanı sıra, kendi belirlediği sınırsız bir kişi tarafından çevrenmiş bir partizan düzenini merkeze yerleştirmek olmuştur. Her halükarda bireycilik ve meşru haklar, sosyalleşme öncesi zeki hayvanları özgür yurttaşlara dönüştüren temel yapıcı yöntemlerin etkisi gibi, normal bir olay değildi (Aiken, 2015: 59-79). Fichte'ye göre, ‘Ben’ kendimi özgür varlıklar topluluğunun rasyonel ve özgür bir üyesi olarak görmek suretiyle, tüm bu özgür varlıkların paylaştığı özgürlük alanı içinde, kendim için de bir alan tasarlarım. Yani özbilinç sahibi bir varlık olarak özgürlüğü yalnızca kendine yüklemem, diğer varlıkların da özgür olduğunu açıkça bilirim. Böylece özbilinç sahibi bir varlık olarak kendi özgürlüğünü tanıırken diğerlerine de özgür bir alan bırakmak için kendime sınırlar koymam gerektiğini de bilirim (Fichte, 2000: 9 vd.).

Diyebiliriz ki, özbilince sahip bireylerin oluşturduğu kolektif bilincin, hak kavramının ve dolayısıyla da hukuksal ilişkinin ortaya çıkışına zemin hazırladığı görülür. Hukuksal ilişki, bireysellik ortadan kaldırılmadan birlikte yaşamayı mümkün kılmaktadır. Başka bir deyişle, hukuksal ilişki, bireysellik yoluyla özbilincin gerçekleştirilmesi ile koşullanmıştır. Böylece hukuksal ilişki ve sosyal düzen sayesinde doğuştan getirilen temel haklar, belirli bir sözleşme ve devlet tarafından somutlaştırılır, anlaşılır kılınır. Ancak belirtmelidir ki, her ne kadar hukuk ilişkisi bireylerin belirli ilişkileri sonucunda ortaya çıksa da kabul edilmesi zorunlu değildir. Başka bir deyişle, ahlak, bir ödev niteliği taşıyan ve yapılması gerekene işaret eden katı buyrukların ifadesi olmasına karşın, hukuk, sosyal uzlaşma ve kolektif bilinçte anlam bulur. Buna göre, hukuk, özgür varlıkların bir uzlaşısından doğsa da bir zorunluluk taşımaz. Denilebilir ki, Kant için iyi, kendisini ahlak yasasında göstermekteydi, ancak Fichte de özgürlük ve etkinlik birer ahlak yasası haline gelmiştir. Çünkü, “Ben”in sınırları kendi bedeniyle başlar.

Dışsal bir yasaya dayanmayan, ancak, kendini özgür varlıkların oluşturduğu herhangi bir topluluğun temeli olarak sunan temel haklar, beden dokunulmazlığı ve dış dünyada özgürce eyleyebilme hakkıdır. Ben eylemlerini sahip olduğu alanda gerçekleştireceğinden talep ettiği eylem alanı da dokunulmazdır. Kurulan sosyal düzenlerin temelinde bu hakların devamının korunması ve dokunulmazlığın devam etmesi isteği yer almaktadır. Ancak bireylerin istekleri ölçüsünde sosyal düzene ya da bir devlet düzenine girdikleri düşünüldüğünde, onların, istedikleri takdirde kendilerini dışarda bırakabilecekleri ve diğerinin alanını (dolayısıyla da haklarını) ihlal edebilecekleri de ortadadır. Bu durumda bir hukuksal ilişkinin devamından ya da sosyal sözleşmenin devamından da söz edilemez. Çünkü kişinin bir diğerinin alanının ihlalinden dolayı göreceği zarar artık onun da bu sözleşmeye uyma zorunluluğunu ortadan kaldırmaktadır (Bektaş, 2012: 57-59).

Ancak yine de Örneğin, Spinoza'nın Etika'da ifade ettiği üzere, ahlakında politik yaşamında temelini, insanın '*varlığını, yaşamını korumak*' fikri oluşturur. Ahlakın ya da erdemli yaşamın biricik kökü '*varlığını koruma çabası*' olduğuna göre, özgür bir kişi akıl tarafından yönetilen kimsedir. "Spinoza '*Bedenin kendi kendisini koruması için, pek çok sayıda cisimlere ihtiyacı vardır*' (IV, Ön. XXXIX, Kanıt) derken aslında bir Beden yani insan, ortak düşüncüyü paylaştığı başka bedenlerle, insanlarla birlikte yaşamak zorunda olduğuna işaret etmekteydi" (Karagöz Yeke, 2011: 114). Bu görüşlerin izlerini gördüğümüz ve gerçekte felsefesinde, bireyler üstü bir moral gerçekliğin, biri ahlak yasası ve diğeri özgürlükle ilişkili iki boyutuna işaret eden Fichte'ye göre de, "...hakiki ahlaklılık ile gerçek anlamda özgürlük iradesi... kişi kendisi ve başkalarındaki insanlığa saygı gösterme bilincine eriştiği, ödevini ödevi olduğu için yaptığı, kendi benliğini sürekli olarak gözlemleyip, hukuka mutlak bir saygıyla eylemeye başladığı bir noktaya ulaştığında ortaya çıkar. O burada türdeşleri veya hemcinslerinin hak ve özgürlükleri karşısında kendi haz ve egemenlik taleplerini kendiliğinden ve özgürce sınırlamayı bilecektir" (Cevizci,2012: 435-436).

Fichte'nin kişilerarası etkinlik ve özgürlüğün somutlaştığı yapı olarak ortaya koyduğu siyasal düzen üzerine görüşleri, Kant'ın yasayı ve etiği merkeze koyan, bir insanın özgürlüğünü ve hakkını, kesin bir zorunluluk üzerine temellendirilmiş ahlaki kuralların birer parçaları olarak koruyan anlayışından farklıydı. Bu yaklaşım, bir kısıtlama yokluğunun yalnızca toplumdaki diğer bireylerin eşit derecedeki özgürlükleriyle düzgün bir şekilde uyusabileceğini ifade ediyordu. Bunun aksine Fichte, toplumsal açıdan Hobbes, Locke ve Rousseau'dan farklı olan yenilikçi bir modern kültür betimleyerek, toplumsal sözleşmenin esas çağdaş geleneklerini resmetti. Bu filozoflar yasayı, insanların birbirlerinden korunmasına ve kendi amaçlarına yönelik gayretli arayışlar doğrultusunda olmazsa olmaz kabul edilen iletişime geçmesine olanak sağlayan ilişkilerde, kişilerin sahip olduğu açık görüşlü, kişisel çıkarlara odaklanmış, pratik tasarımları içeren bir oluşum olarak görmekteydiler (Fichte, 1996). Halbuki Fichte'de devlet, insan varlıklarının doğal hak ve özgürlüklerine saygı duymaya zorlayan, insanlar arasında yapılmış bir sözleşmenin ürünüydü. Fichte için devletin meşruiyetini, hak ve hukuk ilişkilerini tesis edip özgür bireylerin hak ve özgürlüklerini güvence altına almasında görüyordu. Bu gerçekleşmeden özgür bireyler topluluğunun varlığı düşünülemezdi. Ayrıca Fichte açısından bu topluluğun kendisi de sonsuz özgürlük anlamında mutlak benliğin kendisini gerçekleştirmesinin gerekli bir koşulu olarak ileri sürülür. Devlet, hak alanlarını korumak için var olan zorlayıcı bir güçtür. Çünkü devleti gerekli kılan şey, insanların ahlaki anlamda olgunlaşmamış olmaları varsayımdır. Şayet insanın ahlaki gelişimi, toplumdaki her üyenin karşılıklı olarak birbirlerini hak ve özgürlüklerine salt ahlaki motiflerle saygı gösterdiği bir aşamaya ulaşmış olsaydı,

devlete de ihtiyaç kalmazdı. Devlet, insanların hak ve özgürlüklerini korumanın ötesinde, yurttaşlarının güvenliğini ve refahını da sağlayan bir güçtür. Fichte'ye göre, devletin en önemli işlevlerinden biri de, insanların ahlaki gelişimlerini geliştirmek ve kolaylaştırmak adına ve bunu sağlayacak eğitimi tasarlamak da dahil tüm gerekli önlemleri almak durumundadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, tarihte en yüksek düzeye her devletin yükseleceğini düşünmek Fichte açısından mümkün görünmez. Devletin bu aşamalarda ortaya çıkmasını sağlayan ve tarihsel ilerleme sırasında belli irkların bir katkısı olduğunu düşünmektedir. Öyle ki, onun idealis bakış açısından tarih de birbirlerine yasa ve özgürlük olarak bağlanmış inanç ve anlama gibi iki ilkenin etkileşimi sonucunda ortaya çıkar. Dolayısıyla bu iki aşamanın temsilcisi durumunda biri inancı temele alan düzen soyu ve diğeri ise, anlamayı temele alan özgürlük soyu olarak adlandırılan ve biri diğeri olmadan gelişme kaydedemeyen iki irk ortaya çıkar. Fichte'ye göre, tarihin diyalektik süreci içerisinde en yüksek düzeyi yani hakikatin en yüksek iyi kabul edildiği bir kurtuluş döneminin başlatıcısı ve daha sonrada aklın tümüyle hakim olduğu bir dönemin hakim irkı da Almanlardır. (Cevizci, 2012: 438-439) Bu bağlamda, Fichte'nin somut etiği, modern bir devletteki kişisel, toplumsal mevcudiyete güvencesiz bir bakış açısı kattı. Devlet daha sonra, içten bir ahlaki bir toplum tarafından yerinden edilecek son derece temel bir sınır güç ve sınırlamaya dayanan, hakkı koruyan ve başlatan yetkili bir mekanizma haline geldi. Fichte'nin hayal ettiği siyasal-iktidar yapı, belirli bir inanç ya da inançları olan kişilere ve belirli bir ruhsal topluma gönderme yapmayan içsel ahlaki bir devlet ya da bir kiliseydi. (Fichte, 2005: 299)

Fichte'nin Wissenschaftslehre Felsefesinin Modern Dünya Üzerindeki Etkisi

Buraya kadar bir bütün olarak ele aldığımız felsefi görüşleri ışığında diyebiliriz ki, Fichte'nin felsefesi, günümüz modern dünyası üzerinde muazzam bir etkiye sahiptir. Söylemeye gerek yoktur ki, özgürlük, Fichte'nin ve aynı zamanda birçok diğeri filozofların yazılarının esas bir parçasıdır. Birçok insan felsefenin tesirlerinin farkına varamasa da, idealist fikirler siyaseti, biyolojiyi, edebiyatı ve psikolojiyi etkilemiş bulunmaktadır. Hiç şüphesiz bu kavramlardan doğan etkiler bir boşlukta harcanmamıştır, zira Freud, Marx ve (Fichte'nin entelektüel öncülü olan) Rousseau gibi birçok filozof halen insanların düşünce biçimlerini şekillendirmektedir (Holborn, 1982: 306). Hakikaten, günümüzde romantizmden doğan akıl ve insanlık teorileri, nörolojik bilim gibi dalları tanımlamakta ve geliştirmektedir. Nörolojik bilim, bilim insanlarının doğruladığı üzere, beyin ve zihin arasındaki ilişkiyi, mezhepler arası kurumları ve çağdaş edebiyat ve sanatı da açık bir şekilde kapsamaya çabaladığı için, belirgin bir bilim dalıdır. Özgen, Fichte'nin Kendilik Olma Bilinci (Benlik bilinci) ile alakalı düşüncelerinin günümüzün nöro-felsefe, zihin felsefesi için bir ön basamak oluşturabileceğini düşünür. Özgen'e göre, Fichte açısından bilinci tanımlayabilmek için ben felsefesine başlamak başka bir deyişle, Ben felsefesinde refleksif bir yol izlenmesi gerekir. Bu tartışmaların, günümüzün teknolojik-nörolojik-bilimsel gelişmeleri ışığında insan bilinci ve insanın ne'liği tartışmalarında anlamlı katkıları olacaktır (Özgen, 2015: 189 vd.).

Bu bağlamda Fichte'nin görüşüne göre, özgür bilincin eseri diyebileceğimiz devletin, insanın ahlaki gelişimini hızlandıracak önemli bir görevi olan eğitim yaklaşımı daha önceki feodal ve seçkinci eğitim sisteminden, eşitlikçi olmak zorundaydı. Fichte, sınıfsız bir toplum oluşturmak için eğitimin herkes tarafından erişilebilir olması gerektiğini savunmaktaydı (Ata, 2015: 1-5). Bu sebeple, eğitim sisteminin gerçek bir Alman eğitimi oluşturması için bütün sınıf ayrımlarını saf dışı bırakılmasını önerdi. Temel açıdan yeterli bilgi, bireylerin geçmişleri ne

olursa olsun daha da önemli şeylerin birer parçası haline gelmesine katkı sağlamış bulunmaktadır (Adamson, 1881: 8). Fichte'nin görüşüne göre, çocukların, onları temel amaçlarından yozlaştırarak uzaklaştıracak dış faktörlerden ayrıştırılması şarttı. Ancak Fichte'nin bu olumlamaları, çocukların dış etmenlerin birçok olumsuz tesirlerine ve yozlaşmalara maruz kaldığı günümüz dünyasında sınırlıdır.

Fichte'nin vizyonu, kişisel anlamda insan varlığının yanı sıra, yüksek öğretimin amacına da tamamen ters düşmektedir. Modern dünyada öğrenciler, fazla para kazanma ve aile kurmanın da dâhil olduğu bir yaşam biçimi olarak pratik ve geleneksel kariyer yollarına koyulurlar. Öte yandan, felsefe devreye girdiğinde, eğitimin mantığı, çağdaş toplumun gelişmemiş bir parçası haline geleceğinden, bu olaylar elverişsiz ve amaçsız hale bürünürler. Fichte'ye göre, okulun buyruklarına ve düzenlemelerine uyan bir çocuk, kendisinin devlete karşı sorumlu bir vatandaş haline geleceği bir rol için kişilik hazırlamış olurdu (Fichte, 1988: 16). Dahası Fichte'nin iddialarına göre, okul örgütlerinin ve öğrenci topluluklarının başlıca devlet vatandaşı üreticisi rolleri, yirminci yüzyıl çerçevesinde siyasi toplumsallaşmanın bir parçasıydı. Ancak Fichte'nin felsefi düşüncesi ve görüşü, modern hayatta nelerin yanlış olduğunun bir değerlendirmesi olabilir. Aynı zamanda Fichte'nin kavramları da, çağdaş toplumun Aydınlanma Çağı'nın standartlarını ve coşkulu beklentilerini nasıl kavrayamadığının bir değerlendirmesi görevi görebilir. Kant'ın fikirlerine benzer bir şekilde, aydınlatma, insanların en yüksek beklentilerinin farkına vardıkları doğanın esas güçlerini bağlantılı cesaret ve terbiye değerleriyle değiş tokuş ederek insanlara kontrol veren insani gerçekliğin başlangıcına yönelik, aydınlanma ilkelerinin coşkulu bir yükümlülüğüdür. Böylece felsefenin sonucu şudur ki; iyi maaşlı bir iş gibi kariyer faktörlerine odaklanmak yerine, bir birey, en yüksek seviyede üretkenliği elde etmek ve diğer insanlara en iyi şekilde yardım etmek amacıyla en becerikli olduğu işi yapmalıdır.

Bunlarla beraber, Fichte'nin felsefi düşünceleri, Otto Von Bismarck gibi bazı modern liderlerin modern toplumlar için farklı bir özgürlük çağını ifade etme amacıyla dünyaya karşı kullandıkları bazı ayrımcılık, ırkçılık ve nefret imalarında da bulunuyor olabilir. Kendisinin evrensel çağrılarına rağmen, yabancı insanların akını tarafından tehdide uğrayan bir hükümetin düşüşünü engellemeye olanak sağlamaya yönelik yeni bir dönem talep edebilecek karaktere sahip tek millet Almanlardı. O halde fikirlerinin, Birinci Dünya Savaşı sonrası Almanya'daki siyasi hareketler gibi kendisinin temel prensiplerine aşına olmayan bireyler tarafından onay görmesi bir sürpriz niteliği taşımamakta (Schaub, 1940). Fichte, bir devletin ya da topluluğun bağımsız olabilmesi için bireyselliğini kazanabilmesi gerektiği görüşündeydi. Bu öneri, bir takım insanları diğer bireylerden üstün göstermeye yönelik bir bahane olarak kullanıldığında, tehlikeli bir hal alabilir. Fichte'nin eserlerindeki konuların ve özellikle hitaplarının, tüm toplumu kapsayan siyasi görüşünden dolayı bazı durumlarda şovenist bir hale büründüğü açıktır.

Sonuç olarak, Fichte'nin Wissenschaftslehre sistemi, spekülatif ve felsefi sistem içerisinde dünyayı ve dünyanın ne manaya geldiğini kavramaya yönelik çabaların halen en tutkulularından birisidir. Fichte'nin, Kant'ın felsefesini detaylandırma girişimleri, karşılıklı özgürlük ve görev değerlerine yönelik çok etkili bir sentez oluşturmuştur. Gerçekten de, Wissenschaftslehre sistemi, felsefeyi, siyaseti ve dini aşan bir insan gelişimi modeli olarak yaratılmıştır. Bu sistem, dünyada ahlaki bir ütopya yaratmayı amaçlayan bir düşünce bütünü

haline gelmiştir. Böylece, milliyetçilik ve idealizmi kapsayan kavramlar, ideal Wissenschaftslehre sisteminin esasına dâhil edilmiştir.

KAYNAKLAR

- Adamson, R. (1881). *Fichte* (Vol. 4). Edinburgh, W. Blackwood, and sons.
- Aiken, Henry David (2015). *İdeoloji Çağı*, çev. Ayşen Tekşen, İstanbul: Papel Yayınevi.
- Ata, Bahri (2015). “Giriş”, *Fichte'nin Eğitim Üzerine Düşünceleri ve Türkiye'deki Yansımaları*, edit. Bahri Ata, Ankara: Pagem Akademi.
- Bird, C. (2006). *An Introduction to Political Philosophy*. Cambridge University Press.
- Bektaş, Canan (2012). *Fichte'de Öznelerarasılık ve Beden Sorunu*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Ankara: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Buharlı, Serbüent (2015). “Johann Gottlieb Fichte'nin Hayatı ve Eserleri”, *Fichte'nin Eğitim Üzerine Düşünceleri ve Türkiye'deki Yansımaları*, edit. Bahri Ata, Ankara: Pagem Akademi.
- Cevizci, Ahmet (2012). “Felsefenin Kısa Tarihi”. İstanbul: Say Yayınları.
- Christman, J. (2017). *Social and Political Philosophy: A contemporary introduction*. Routledge.
- Fichte, J. Gottlieb. (1991). *The Science Of Knowledge*, (edit. and trans. by P. Heath, J. Lachs), New York: Cambridge University Press.
- Fichte, J. G. (1970). *The Science of Knowledge: With the First and Second Introductions*. Cambridge University Press.
- Fichte, J. G. (1988). *Early Philosophical Writings*, trans. D. Breazeale. Ithaca.
- Fichte, J. G. (1993). *Fichte: Early philosophical writings*. Cornell University Press. Edited by Daniel Breazeale
- Fichte, J. G. (1996). Reclamation of the Freedom of thought from the Princes of Europe, who have oppressed it until now. *What is Enlightenment*, 119-43?
- Fichte, J. G. (2008). *Fichte: Addresses to the German Nation*. Cambridge University Press.
- Fichte, J.G. (2005). *The System of Ethics*. Tr. Daniel Breazeale and Günter Zöllner (Cambridge: Cambridge University Press. p. 298.
- Gardiner, P. (1982). Fichte and German idealism. *Royal Institute of Philosophy Supplements*, 13, 111-126.
- Guyer, P. (2005). *Kant's system of nature and freedom: Selected Essays*. Oxford University Press.
- Heath, P., & Lachs, J. (1982). *The Science of Knowledge*.
- Holborn, H. (1982). *A history of modern Germany: 1840-1945* (Vol. 3). Princeton University Press.

- Işıktaç, Yasemin (2014). “İrade Özgürlüğüne Giriş Açısından Ben İnşası”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 72/1(2014).
- Jacobs, W. G. (2012). Johann Gottlieb Fichte: Eine Biographie.
- Karagöz Yeke, Yıldız (2011). “Spinoz’da Felsefe, Etik ve Siyaset”, Kaygı, 2011/16.
- Kılıçaslan, Eyüp (1999). “Alman İdealizminin İki Dönemi”, Felsefe Dünyası Dergisi, 29(1999).
- Özgen, Mehmet Kasım (2015). “Ben Felsefesi yahut Hak Felsefesi”, BeytulHikme Dergisi, 5/2(2015).
- Schaub, E. L. (1940). J.G. Fichte and Anti-Semitism. *The Philosophical Review*, 49(1), (37-52).
- Strom, K. A. (1984). The best of attack! And national vanguard tabloid.
- Von Schelling, F. W. J. (1993). *The system of transcendental idealism (1800)*. University of Virginia Press.
- Wolff, J. (2006). *An introduction to political philosophy*. Oxford University Press, USA.